

II

AF KAARE SVALASTOGA*

Doktoranden har stillet sig den opgave at analysere en social elites, nemlig den før 1660 akcepterede danske adels, demografiske udvikling og at forklare denne udvikling. Da den danske adel indtog en specielt fremtrædende stilling økonomisk og politisk i perioden 1536–1660, har forfatteren ligesom sine forgængere (Bang, 1897; Fabritius, 1946) koncentreret sig om dette tidsrum med mindre udvidelser bagover og fremover i tiden, således at hans bog dækker adelens historie 1475–1720. Selvom han ved dette periodevalg viser sig som mere beskeden end Fabritius, som beskriver adelen fra 1536 til 1935, så er dog det valgte tidsrum af en betænkelig udstrækning. Her møder vi en valgsituation, som forskeren ofte stilles overfor. Skal han med et givet mål af ressourcer, væsentligt i form af forskertid, foretrække at studere et socialt fænomen relativt mere ekstensivt over en længere periode, eller skal han vælge et mere intensivt studium af fænomenet indenfor et kortere tidsinterval? Skal han vælge en overvejende sekventiel strategi eller en overvejende simultan strategi? Forfatteren har ligesom Bang og Fabritius før ham valgt en overvejende sekventiel strategi. Men der findes eksempler på en mere simultan strategi, bl. a. i Fridericias *Adelsvældens sidste dage*, Kbh. 1894, der kun dækker perioden 1648 til 1660.

Fridericia siger i forordet til dette fremragende arbejde, at han oprindeligt havde planlagt et værk om Danmarks udenrigspolitiske historie 1629–1660. Imidlertid følte han snart »det uheldige i at skille de indre og de ydre Forhold fra hinanden i en Periode, hvor Vekselvirkningen mellem dem var af indgribende Natur«. Erstatte vi her »ydre forhold« med adelen og »indre forhold« med »det øvrige samfund«, så må der fremdeles være meget hold i det argument, at studiet af adelen, specielt i en periode hvor vekselvirkningen med det øvrige samfund er intens, bør indbefatte et studium af dette øvrige samfund og ikke bør begrænses til rent økonomiske faktorer.

Selv om det foreliggende arbejde spænder over perioden 1475–1720, er det tydeligt, at begivenhederne på 1600-tallet er såvel bedst belyst som af størst generel betydning. Det var jo nemlig i dette århundrede, at en stand, der langsomt havde bygget et sæt af eksklusive privilegier op omkring sig,

* Professor ved Københavns Universitet.

II

AF KAARE SVALASTOGA*

Doktoranden har stillet sig den opgave at analysere en social elites, nemlig den før 1660 akcepterede danske adels, demografiske udvikling og at forklare denne udvikling. Da den danske adel indtog en specielt fremtrædende stilling økonomisk og politisk i perioden 1536–1660, har forfatteren ligesom sine forgængere (Bang, 1897; Fabritius, 1946) koncentreret sig om dette tidsrum med mindre udvidelser bagover og fremover i tiden, således at hans bog dækker adelens historie 1475–1720. Selvom han ved dette periodevalg viser sig som mere beskeden end Fabritius, som beskriver adelen fra 1536 til 1935, så er dog det valgte tidsrum af en betænkelig udstrækning. Her møder vi en valgsituation, som forskeren ofte stilles overfor. Skal han med et givet mål af ressourcer, væsentligt i form af forskertid, foretrække at studere et socialt fænomen relativt mere ekstensivt over en længere periode, eller skal han vælge et mere intensivt studium af fænomenet indenfor et kortere tidsinterval? Skal han vælge en overvejende sekventiel strategi eller en overvejende simultan strategi? Forfatteren har ligesom Bang og Fabritius før ham valgt en overvejende sekventiel strategi. Men der findes eksempler på en mere simultan strategi, bl. a. i Fridericias *Adelsvældens sidste dage*, Kbh. 1894, der kun dækker perioden 1648 til 1660.

Fridericia siger i forordet til dette fremragende arbejde, at han oprindeligt havde planlagt et værk om Danmarks udenrigspolitiske historie 1629–1660. Imidlertid følte han snart »det uheldige i at skille de indre og de ydre Forhold fra hinanden i en Periode, hvor Vekselvirkningen mellem dem var af indgribende Natur«. Erstatte vi her »ydre forhold« med adelen og »indre forhold« med »det øvrige samfund«, så må der fremdeles være meget hold i det argument, at studiet af adelen, specielt i en periode hvor vekselvirkningen med det øvrige samfund er intens, bør indbefatte et studium af dette øvrige samfund og ikke bør begrænses til rent økonomiske faktorer.

Selv om det foreliggende arbejde spænder over perioden 1475–1720, er det tydeligt, at begivenhederne på 1600-tallet er såvel bedst belyst som af størst generel betydning. Det var jo nemlig i dette århundrede, at en stand, der langsomt havde bygget et sæt af eksklusive privilegier op omkring sig,

* Professor ved Københavns Universitet.

blev tvunget til at opgive en væsentlig del af disse og akceptere et kongeligt enevælde. Det var også i dette århundrede, at den inden 1660 akcepterede adel begyndte sin talmæssige tilbagegang, selvom forfatteren kan dokumentere, at denne tilbagegang hovedsageligt indtraf efter den politiske omvæltning. Endelig var det, ganske vist ifølge norsk historieopfattelse, i dette århundrede, at Danmark generelt gik over fra at være et stændersamfund til at blive et klassesamfund, jfr. Steen [18].

Det er udfra ovenstående rimeligt, at en søgen efter faktorer der kan forklare disse radikale ændringer i den sociale struktur bør begynde med en dybtgående analyse af selve denne sociale struktur. Forfatteren har i alt fald delvis været opmærksom på dette forhold, men kun delvis, idet implikationen af ovenstående efter min mening burde have været en ganske anderledes indgående analyse af Danmarks sociale struktur, f. eks. omkring midten af 1600-tallet \pm een generation.

Det forekommer mig, at doktoranden, som ikke selv er historiker, men økonom af faglig uddannelse, kunne have opnået en større mulighed for at anvende såvel økonomisk som sociologisk teori ved en stærkere tidsmæssig koncentration og følgelig dyberegående behandling af perioden omkring c. 1625 – c. 1675. En række af hans opgørelser findes således væsentlig for 1600-tallet, idet pålideligheden af tidligere oplysninger hyppigst er lav. Det er også lidt svært at blive klar over adelens særstilling, med mindre man samtidigt har oplysning om de øvrige sociale lags stilling.

Statusdifferencieringsmodeller.

De fleste iagttagne samfund kan med hensyn til fordeling af befolkning på status eller rang beskrives ved en af følgende fem teoretisk definerbare modeller: Kastemodellen, stand-modellen, klassemodellen, den kontinuerlige statusmodel og endelig den egalitære model. Man får en enkel, men samtidig skarp adskillelse af modellerne ved at udstyre dem med forskellige permeabilitetsparametre. Ved *permeabilitet* skal her forstås en variabel, der måler rekrutteringen tilsamfundets positioner eller sociale lag på en sådan måde, at den viser et *maksimum*, hvor denne rekruttering foregår uden korrelation med de rekrutteredes sociale oprindelse, d. v. s. at alle har lige chance for at avancere, og som viser et *minimum* hvor den nævnte korrelation er perfekt, d. v. s. at der ingen social mobilitet er. Vi definerer de forskellige modeller med følgende værdier for deres permeabilitetsparametre:

Kaste	0.0
Stand	0.2
Klasse	0.4
Kontinuerlig status	0.8
Egalitær	1.0

Talværdierne betegner kvotienten mellem det observerede og det forventede antal mobile, hvor det forventede antal angiver det tal, der ville fremkomme ved uafhængighed mellem fars og søns status, jfr. nedenfor.

Tentativt kan vi måske anslå, at omkring 1650 udgjorde adel, gejstlighed, højere militære og civile embedsmænd, samt velstående borgere omkring 5 % af den danske befolkning (kfr. Sune Carlsson [3] om Sverige). På den anden yderkant af statusskalaen finder vi en kategori, der i dag er tilnærmelsesvis udslettet: Den vagabonderende hær af fattige og forkomne. Den kan måske anslås til omkring 5 %, idet den i enkelte sjællandske sogne udgjorde op til 10 % af befolkningen. Tilbage står at fordele den øvrige befolkning på status. Vi har antaget en bybefolkning på 11 % med 1 % i eliten. Resten består hovedsageligt af to kategorier af folk: Gårdejere og husmænd. Antager vi nu med Skrubbeltrang, at der var tilnærmelsesvis to husmænd for hver tre gårdmænd, får vi som afrundet resultat, at omkring 48 % befandt sig på gårdejerniveau og omkring 32 % på husmandsniveau. Af de øverst placerede 5 %, som jeg vil anslå til godt 30.000 personer indenfor kongerigets grænser efter 1660, udgjorde den danske adel med 2.000 medlemmer, som det ses, et meget lille, men op til 1660 meget betydningsfuldt lag.

Omkring 1650 kan altså den *danske sociale lagdeling* måske tilnærmes omtrent som følger:

Skattetakst 1660 (Enhed 8 skilling):	Status	Promille
48	Adel	3
24	Øvrige elite (gejstlighed, ikke adelige højere og milit. embedsmænd, større købmænd, bryggere, guldsmede)	47
3—12	Småhåndværkere, småkøbmænd, svende, byarbejdere og tjenere	100
1	Gårdejere el.-lejere	480
1	Husmænd	320
0	Vagabonder	50
Ialt		1.000

En omfattende analyse af et sådant samfund ville forudsætte en etablering af permeabiliteten mellem alle disse lag samt en analyse af den sociale afstand fra lag til lag. Det ser ud til, at der var en række skarpe skel i dette samfund:

- 1) mellem adelige og ikke adelige,
- 2) mellem elite og ikke elite,
- 3) mellem bønder og højere placerede,
- 4) mellem fastboende og vagabonder.

Permeabilitet.

En territorial befolkning kan variere fra et tidspunkt til et andet og denne variation vil altid fuldstændigt kunne forklares ved henvisning til de fire processer: Frugtbarhed, dødelighed, indvandring og udvandring. Når vi som her kun analyserer en del af et territorielt samfund, er det desuden nødvendigt at tage i betragtning to yderligere processer, nemlig bevægelsen fra en del til en anden og omvendt indenfor samme samfund, d. v. s. bevægelsen fra adel til ikke-adel og bevægelsen fra ikke-adel til adel indenfor den samme territoriale befolkning.

Det bemærkelsesværdige er nu, at forfatteren under sin diskussion af vandringsfaktorens mulige betydning forsømmer den vandring som består i social opgang og nedgang, altså adelens personudveksling med den ikke adelige del af befolkningen, idet han blander den sammen med den geografiske ind- og udvandring. Rigtignok bringer han til gengæld et første-klasses materiale til belysning af den ægteskabelige mobilitet. Men generelt gælder det, at hans diskussion af social mobilitet står mærkeligt isoleret fra hans hovedproblemstilling, og dette til trods for at, som jeg skal forsøge at vise, hans data om ægteskabelig homogami og heterogami udgør en central faktor til forklaring af den gamle adels talmæssige tilbagegang. Formodentlig skyldes dette, at forfatteren finder forskellene i adelens netto-reproduktion over tiden betydelig nok til at forklare adelens nedgang i antal. Hans data viser da også, at differencen mellem fødte og døde 1580-1720 svarer til nedgangen i folketal med en lille korrektion for vandring. Men disse tal kan ikke bevise, at social mobilitet via ægteskab har været uden betydning.

Betragter man f. eks. forfatterens tabel 9,9 p. 238, så gøres der her rede for fødselsbalance og vandringsbalance for forskellige perioder, mens der ingen specificerede oplysninger findes om social opstigning og nedgang.

Denne opadgående og den nedadgående bevægelse er det, som tilsammen kan give os et skøn over den interne mobilitet i en del af stændersamfundet. Det bliver kun et fragment selv i bedste fald, fordi stændersamfundet består af mange sociale lag, hvis mobilitet også bidrager til helheden.

Mobiliteten adelig – ikke-adelig og omvendt kan formodentlig nærmest sammenlignes med de tal vi i dag har for elite-mobilitet, d. v. s. bevægelse over en generation ind i og ud af de højst rangerende c. 5 % af samfundets befolkning.

Det ville derfor have været af interesse, om forfatteren havde inkluderet mindst een tabel i sit tabelmateriale, der viste forholdet mellem fars status (adelig, ikke-adelig) og søns (adelig, ikke-adelig), altså:

Antal personer		Far		Ialt
		Ikke-adelig	Adelig	
Son	Adelig	$A-a$	a	A
	Ikke-adelig	$N-2A+a$	$A-a$	$N-A$
Ialt		$N-A$	A	N

Opstillingen viser den mandlige befolkning (sønnerne), d. v. s. N , fordelt efter egen status og efter faderens status, idet vi som første tilnærmelse har regnet med samme marginale størrelser i far- og sønnegenerationerne.

Ved at beregne

$$I = \frac{(A-a) / A}{(N-A) / N}$$

$$= \frac{N (A-a)}{A (N-A)}$$

fås et skøn for den sociale permeabilitet i relation til det maksimum, der ville fremkomme, hvis alle havde samme chance for at blive indlemmet i adelen. Brøkens tæller i det første udtryk angiver således den andel af de *adelige sønner*, som har en ikke-adelig far, mens nævneren angiver den andel af *samtlig sønner* (d. v. s. hele den mandlige befolkning), som har en ikke-adelig far.

Da forfatteren har æren af med sit arbejde at have givet os de bedste eksisterende skøn for A , og andre har givet rimelige skøn for N , står altså kun tilbage at skaffe et skøn for parametren a .

Jeg mener, at det er muligt at etablere et sådant skøn, rigtignok med en vis fejlmargen. Lad os begynde med Fabritius' tal for antal danske slægter, der bliver optaget i adelen mellem 1536 og 1660. Dette tal er 22, nemlig 14 formelle adlinger samt 8 stiltiende akceptioner af dansk fødte.

Tallet på adelige slægter opgives af Fabritius til 251 ved periodens begyndelse og 154 ved dens slutning. Lad os derfor regne med 200 slægter som gennemsnit for perioden. Da perioden spænder over ca. 4 generationer, antager vi at der opsteg 5 slægter i adelen per generation. På basis af doktorandens undersøgelse kan vi skønsmæssigt regne 5 mandspersoner per slægt, som af Fabritius defineret. Idet vi endvidere antager, at nedstigning = opstigning¹, kan denne forskydning anslås til 25 mandlige personer hver vej.

Når vi samtidig regner Danmarks mandlige befolkning til 300.000, får vi:

1. Fabritius har kun 1 nedstigning for hele perioden, men indrømmer at hans tal for døde slægter kan rumme andet end fysisk døde, d.v.s. fravær af mandligt afkom.

Antal personer		Far		Ialt
		Ikke-adelig	Adelig	
Søn	Adelig	25	975	1.000
	Ikke-adelig	298.975	25	299.000
Ialt		299.000	1.000	300.000

På grundlag af disse skøn kan permeabilitetsparameteren beregnes til:

$$I = \frac{25/1000}{299.000/300.000} = 0.025$$

eller 2,5 % af den maksimale permeabilitet.

Forfatteren fortjener dog stor pris for at have fremtrukket et andet vigtigt materiale, der supplerer det ovenfor benyttede, nemlig valget af ægtefælle og dets variation over tiden (tabel 8.6, 8.7, og 8.8 pp 218, 220 og 221.)

Uden sammenligning det vigtigste materiale forfatteren fremlægger til belysning af den sociale mobilitet findes i hans tabel 8.6, der for såvel mænd som kvinder viser:

- 1) En ret konstant høj endogam tendens op til 1660 (85 % endogame ægteskaber (d. v. s. gl. adelig – gl. adelig) eller højere).
- 2) En stærkt faldende endogam tendens i perioden 1660–1720 ned til kun ca. 50 % endogame ægteskaber 1690–1719.

Det ville have været ønskeligt, at forfatteren havde søgt at udnytte dette vigtige materiale til et skøn om den sociale mobilitet i denne periode af Danmarks historie, der kunne sammenlignes med skøn for senere perioder, f. eks. ved at udtrykke tallene i et indeks, der kunne vise afstanden fra en tilstand af perfekt bevægelighed adelig-ikke-adelig, svarende til det ovenfor udviklede permeabilitetsmål:

Ægteskaber 1550-1659 fordelt efter ægtefællernes sociale status.

Antal ægteskaber		Mænd		Ialt
		Ikke-adelig	Adelig	
Kvinder	Adelig	125	1.489	1614
	Ikke-adelig	478.271	115	478.386
Ialt		478.396	1.604	480.000 ^{a)}

^{a)} Under antagelse: Adelige ægteskaber = 1/300 af alle ægteskaber.

Med udgangspunkt i disse tal kan permeabilitetstallet beregnes således, idet forudsætningen om samme marginale fordeling nu er opgivet:

$$I = \frac{(125+115) 480.000}{1614 \cdot 478.396 + 1604 \cdot 478.386} = 7.3 \%$$

eller et tre gange så højt permeabilitetstal som ved den tidligere udregning.

Ved en sådan beregning for perioden 1550–1659 kommer jeg til det resultat, at den ægteskabelige mobilitet fra adel til ikke-adel og omvendt udgør c. 7,5 % af den, der ville fremkomme ved fuldstændig tilfældigt mægevalg. Det synes altså som om den ægteskabelige mobilitet var betydeligt større end den ikke-ægteskabelige personudveksling mellem adelen og det øvrige samfund.

Til en almindelig undersøgelse af trenden er utvivlsomt forfatterens metode tilstrækkelig. Men i betragtning af, at såvel adelen som ikke-adelen forandrer størrelse i det tidsrum han behandler, burde den nævnte metode have været benyttet, og specielt som sagt af hensyn til sammenligninger med andre befolkninger og andre sociale lags gensidige permeabilitet.

Danmarks befolkning omkring 1650 (1660-grænser).

Doktoranden har med sin prisværdige sans for tal lagt et stort arbejde i fremskaffelsen af data om den danske adels størrelse. Netop derfor virker det påfaldende, at han behandler et andet størrelsesproblem ret summarisk, nemlig den danske befolknings totale størrelse i undersøgelsestidsrummet og specielt på 1600-tallet.

For 1600-tallet opgiver doktoranden kun to befolkningsanslag, nemlig Grundtvigs [11] og Lassens [15] tal for 1660 (pp 247–8).

Grundtvigs anslag for 1660, nemlig 455.039, gælder for hele Danmark med grænser som efter 1660, ikke kun for landdistrikterne som doktoranden mener. Grundtvig siger udtrykkeligt »at 455.039 skulle være det Folketal som Danmark havde ved Udgangen af Aaret 1660«, [11] p. 146 samt forord.

I forordet til nævnte værk siger Grundtvig udtrykkeligt, at hans anslag for 1660 indebærer en nedgang på 18 % sammenlignet med anslaget for 1645, og han spekulerer på om ikke tallet for 1645 er for højt. Grundtvigs anslag for 1645 angiver Danmarks totale folkemængde indenfor 1660-grænserne til 558.500. At dette er et groft skøn ses allerede deraf, at det er fremkommet ved at multiplicere skattelistetallet for visse områder med 1,5, lægge 3 % til og derpå antage, at disse områder havde samme relative del af befolkningen i 1645 som i 1769. Mackeprang (1907) har vist for Møen, at tallet der således fremkommer (ca. 4000) er altfor lavt, og Mackeprang bringer selv et revideret anslag, der efter mit skøn er bedre i samsvar med almindelig viden, nemlig 675.000 for Danmark 1645 med 1660-grænser og 5.540 specielt for Møen.

Det kan bemærkes, at Lassens anslag er så lavt, at det implicerer en større folkemængde i Norge end i Danmark omkring 1660, sml. Steen [18].

Men der er yderligere to alvorlige svagheder ved Lassens anslag. Når hans befolkningsanslag for 59 sjællandske landsogne (1660 : 13.254, 1651 : 17.187) sammenlignes med det gennemsnitlige antal årlige fødte 1652–1660 i disse landsogne (826.3), så kommer man til den urimelige konklusion, at den årlige fødselshyppighed må have ligget på mere end 5 % per år, når gennemsnitsbefolkningen i de pågældende sogne ansættes til 15.000.

På basis af de tal Gille [10] bringer om gennemsnitlig årlig fødte per 1.000 indbyggere 1735–1800 er det ikke rimeligt at antage en relativ fødselshyppighed over 4 % per år for Danmark c. 1650. Gilles tal er som følger:

Gennemsnitlig årligt antal levende fødte per 1.000, 1735-1800:

Sverige	33.6
Finland	40.7
Danmark	30.8
Norge	33.0
Island	33.1

En anden vanskelighed med Lassens tal er, at det implicerer en hurtigere befolkningstilvækst 1650–1750 i Danmark end for Europa som helhed, idet Adolph Jensens anslag [22] for 1735 ligger på 775.000 og for 1750 på 806.000. Heroverfor kan stilles Carr Saunders skøn fra 1936 om befolkningen i Europa samt asiatisk USSR. Dette skøn, her citeret efter U.N., *Determinants* [10] p.11, andrager 103 millioner i 1650, 144 millioner i 1750 og 192 millioner i 1800.

Man bør i denne forbindelse her lægge vægt på det tal for fødte 1689 som Testrup [22] opgiver, nemlig 21.492. Det vil ses, at ud fra hvad tidligere er anført kan totalbefolkningen 1689 vanskeligt være mindre end $30 \times 21.492 = 645.000$; den er sandsynligvis større på grund af undertælling og lavere frugtbarhed end 1/30 per år.

Såvel Grundtvigs som Lassens anslag ligger langt under de anslag som danske rigshistorikere arbejder med, og forskellen kan ikke skyldes inklusion af de skånske provinser alene, idet disse på basis af gårdtallet ikke regnes til mere end ca. 20 % af den totale folkemængde før adskillelsen (Fridericia [9], Fabritius [7], og Ellehøj [6]).

Når jeg såvidt indgående har behandlet dette problem, som dog kan siges at ligge i afhandlingens periferi, er det dels fordi doktoranden komplet har negligeret rigshistorikernes efter min mening adskilligt mere gyldige skøn, men dels også fordi det må høre til hans opgave ikke blot at skønne om adelens absolutte størrelse, men også om dens relative størrelse. Den relative størrelse siger nemlig noget mere om de vanskeligheder adelen kunne have ved at fastholde sine privilegier.

Adelsbefolkningen.

I kapitel 9 giver forfatteren som den første præcise anslag over adelens totale størrelse for hvert tiår 1500–1720 (tabel 9.5, p. 233).

Tallet ligger på 2.000 ± 200 i perioden 1500–1640. Det synes dog at aftage senest fra omkring år 1550, men *det stærke fald indtræder først efter 1660*. Det er indlysende, at gyldigheden af disse tal er af central betydning for afhandlingens problem.

Problemet er nu, hvilken fejlmargen man skal regne med for disse tal. Forfatteren siger specielt, at tallene før 1560 kan være undervurderinger på grund af mangelfuld registrering af dødsfald (ca. 10 % for lavt tal 1500 og ca. 5 % 1550). Hans skøn om denne undervurdering er dog betydeligt mere optimistiske end tilsvarende britiske skøn for data vedrørende den britiske adel i samme periode. (Hollingsworth [13]). Han er derimod ikke i stand til at etablere noget skøn over de øvrige tals fejlmargen, men synes at regne med, at den er lav. Heller ikke kan det ses, at han har bragt nogen validering af tallene ved sammenligning med andre størrelser. Imidlertid er jeg tilbøjelig til at anse forfatterens tal specielt for 1600-tallet, som de bedste anslag der kan skaffes. Heraf følger igen, at hans påstand om, at den væsentligste nedgang ramte den gamle adel ikke før, men efter 1660, må anses for valideret, og dermed har forfatteren modbevist Bangs påstand om, at hoveddelen af nedgangen kom før enevældens indførelse.

Frugtbarhed.

Det er meget vanskeligt at opnå et korrekt billede af en befolknings frugtbarhed i et tidsrum eller i et land, hvor registrering af fødsler er ufuldkommen. Selv hvor tællinger forekommer, synes nyfødte og mindreårige at være de hyppigst udeladte.

Til belysning af adelens frugtbarhed præsenterer forfatteren p. 242 en serie procenter, der for perioden 1550–1719 viser procent fødte per 10 år. Der er to iøjnefaldende træk ved disse tal:

- 1) De viser en tendens til stigning i løbet af periodens første 100 år.
- 2) De ligger gennemgående betragteligt lavere end tilsvarende skandinaviske tal for nationerne som helhed i det 18. århundrede.

Problemet er nu, hvorvidt disse to særtræk er metodologisk betinget. Anderledes udtrykt, om frugtbarheden, som her målt, faktisk var temmelig konstant gennem periodens første hundrede år og gennemsnitligt måske højere end forfatterens tal. Jeg kan ikke se, at forfatteren tager dette problem op.

Selv kan jeg heller ikke påstå, at den metodologiske hypotese er korrekt, selvom den unægtelig virker bestyrket ved den af forfatteren i tabel 9.4, p. 232 dokumenterede højere grad af vanskelighed ved at dokumentere fødsler ved periodens begyndelse, og dels ved de nævnte skandinaviske

frugtbarhedstal (kfr. Gille [10]), og endelig ved den af forfatteren selv (tabel 10.2, p. 244) dokumenterede tendens til højere frugtbarhedstal for den presumptivt bedst kendte del af adelen, nemlig højadelen, 1550–1719. end for lavadelen.

Forfatteren konstaterer at også nuptialiteten er højere i højadelen (1625 og 1700, p. 268, tabel 10.18). Men der er også mulighed for en ensartet »bias« i disse to variable som her målt. Jeg skal dog for tydeligheds skyld fremhæve, at jeg betragter nedgangen i det absolutte antal fødsler i perioden efter 1660 som en realitet.

Dødelighed.

Det skal generelt bemærkes, at i den her behandlede periode kan vi vente betydeligt større variation i dødeligheden end i frugtbarheden, fordi hungersnød, pest, krig og invasion var hårde realiteter. Forfatterens tal viser da også klart den større amplitude i dødelighedstallene (tabel 10.1, p. 242).

Også for dødeligheden er der en klar trend i tallene. Dødeligheden som målt ved det summariske dødelighedstal ligger højere i alle tiår efter 1640 end i tiårene i perioden 1550–1639. Et fundamentalt problem er, hvorvidt denne forskel er metodologisk betinget, eller om den er en realitet. Generelt gælder det, at det præcise dødsår gennem hele undersøgelsesperioden er ubekendt for flertallet af personer (tabel 9.4, p. 232). Endvidere bemærker man af samme tabel, at i alt fald for tiden efter 1560 er dødsåret hyppigere ubekendt end fødselsår og vielsesår.

For højadelen skal, ifølge forfatteren, oplysningerne være sikrere, men hvor meget sikrere? Den nedgang i højadelens middellevelevetid fra 32 til 29 år for mænd og fra 36 til 34 år for kvinder fra 1600–49 til 1650–99 er vel næppe betydeligere end at den kan tænkes udslettet ved en fuldkommen viden om alles dødsalder. Forfatteren har valgt at følge proportionalitetsprincippet i fordelingen af usikkert kendte tilfælde (fødsler, dødsfald, vielser). Det vil sige, han går ud fra, at de usikre er fordelt relativt som de sikre. Denne fremgangsmåde er dog ikke uden risiko. For at indse dette kan man kun forestille sig, at den ikke identificerede del af adelen omkring år 1500 er fordelt på køn som den af forfatteren identificerede del. Men ligesom kvinder langt hyppigere er uidentificerbare end mænd i den ældre periode, er der også grund til at antage, at dødsfald blandt mindreårige langt hyppigere end dødsfald blandt ældre kommer i den usikre kategori. Dette har forfatteren ikke overvejet, såvidt jeg kan se. En mulighed ville være at benytte en aldersfordeling eller en specifik dødelighedsliste fra en godt kortlagt total befolkning fra samme eller lidt senere tidspunkt. I det omfang alderen er positivt korreleret med viden om dødsår, vil vi komme til at overvurdere en befolknings middellevelevetid.

Nuptialitet (ægteskabsfrekvens).

Forfatteren viser gennemsnitsægteskabsaldrer ved første vielse for højadelen varierende for mænd fra 29.3 til 31.8 år i tiden 1550–1699, og for kvinder varierende fra 22.8 til 24.1 år. Tallene er specielt for mændene stærkt afvigende fra moderne forhold, men de bekræftes af Bangs resultater (mænd 30.8 år, kvinder 23.9 år).

Nuptialiteten i Danmark gennem de sidste hundrede år kendetegnes ved en betydelig konstans. Faktisk varierer tallene fra 1851–1958 ikke mere end fra 7–10 promille, det vil sige at i år, hvor ægteskabstendenser er lav, udgjorde de indgåede ægteskaber 7/1000 af befolkningen, og i år hvor den var høj udgjorde den henimod 10/1000 af befolkningen. En tilsvarende stabilitet er vist for England 1851–1945 af Cox [4]. Cox' tal for indgåede ægteskaber per hundrede kvinder 20–40 år (ugifte eller enker) varierer kun fra 9 til 14 procent.

Sammenlignet med de sidste 100 års danske nuptialitetserfaring viser forfatterens tal for adelens mænd (tabel 10.1, p. 242), at den danske adels nuptialitet meget stærkt ligner den nutidige. Hans tal skal divideres med 10 for at give årlig mandlig nuptialitet, og dette tal bør være ca. 2 gange så stort som det tal, Det statistiske Departement arbejder med i sin nuptialitets-statistik, hvis nuptialiteten er som i Danmark i dag. Vi skulle vente tal mellem 14 og 20 promille. Faktisk ligger alle 10-års opgørelser i dette interval med een undtagelse. Kun tallet for 1560–1569 ligger påfaldende lave, nemlig på 11.4.

Man bemærker endvidere, at nuptialiteten var stærkere i årene 1670–1719 (15.9) end i 1550–1599 (15.4), (tabel 10.1). I den sidstnævnte periode aftog befolkningen med ca. 5 % over 50 år. I den førstnævnte periode aftager derimod befolkningen med ca. 50 %.

Ved at beregne antal vielser per 100 drengefødsler 30 år tidligere og antal vielser per 100 pigefødsler 20 år tidligere påviser forfatteren, at der er en nedadgående tendens i dette tal, for mænd fra ca. 1600, for kvinder fra ca. 1660. Specielt mændene når et stabilt niveau på dette indeks 1670–1679 (vielsesår) og varierer derefter meget lidt (tabel 10.13). Ved endvidere at korrigere for dødelighed når forfatteren til den konklusion, at der var 87 vielser 1580–1629 (vielsesår) per 100 reducerede drengefødsler, 80 i 1630–1679, og kun 63 i 1680–1729; tilsvarende tal for kvinder 88, 80 og 73 (tabel 10.14).

Den således antydede nedgang i nuptialiteten må dog i lys af de mange implicerede usikkerhedsfaktorer stå som en hypotese, snarere end som et verificeret faktum.

Medens doktoranden finder øget dødelighed og reduceret nuptialitet som demografiske hovedforklaringer på den gamle adels tilbagegang efter 1660,

er jeg, efter at have studeret forfatterens tabeller over adelens ægteskabspartnere med særlig interesse, kommet til en anden konklusion.

Jeg mener, at en væsentlig forklaring på den gamle adels nedgang er at finde i den omstændighed, at adelens kvinder i perioden 1550–1689 var i stigende grad *mere heterogame* end adelens mænd (data fra doktorandens tabel 8.6, p. 218). Således tabte adelen 1550–1659 3–4 kvinder per 10 år i den giftefærdige og følgelig som regel frugtbare alder, men i perioden 1660–1689 androg det ti-årige tab 24 kvinder.

Adelens kvindeudveksling 1500-1549.

	Årligt tab ved adelige kvinders ægteskab med ikke-adelige mænd	Årlig gevinst ved adelige mænds ægte- skab med ikke-adelige kvinder	Forskel (2)-(1)
	(1)	(2)	
1500-1549	1.10	1.90	+0.80
1550-1599	2.06	1.76	÷0.30
1600-1659	2.33	1.95	÷0.38
1660-1689	5.20	2.77	÷2.43
1690-1719	5.17	3.97	÷1.20

Kilde: Beregnet på basis af data i forfatterens tabel 8.6

Note: Børn af kategori (1) ægteskab bliver ikke-adelige, børn af kategori (2) ægteskab bliver adelige.

Rigtignok har forfatteren (p. 230) ikke indført de eksogame adelskvinder som tabt for adelen og ikke indført de indgiftede ikke-adelige kvinder som vundet for adelen. Men tabet viser sig ved at børn af den ene kategori kvinder ikke regnes blandt adelen, mens de af den anden kategori medregnes, og dette betyder, at kvindetabet med meget kort efterslæb må påvirke befolkningens størrelse ved at antallet, der fødes ind i adelen, er mindre end det ville have været ved enten en ligevægt mellem adelige mænds og adelige kvinders heterogami, eller ved en overvægt af mandlig heterogami.

Vigtigheden af denne heterogame uligevægt fremtræder måske tydeligst ved at vi skønner over det gennemsnitlige antal fødsler per netto udgiftet adelskvinde, (d. v. s. udover det antal der kom erstatning for). Dette tal kan vel vanskeligt ligge lavere end 5, og vi får da skønsmæssigt et tiårligt tab for adelen i årene 1660–1689, der ligger på 122, svarende til 366 på 30 år. Til sammenligning kan erindres om, at doktorandens skøn for adelens størrelse 1660 er 1600 og 1690 er 1200.

Magtproblemet.

Et vanskeligt problem ved forsøg på at finde bevægende årsager til fortidige begivenheder er, at vi vel nok kan udelukke faktorer på ret sikkert grundlag, men derefter bliver der alligevel altfor mange variable tilbage, som man faktisk kun effektivt kan vælge mellem på basis af en allerede ak-

cepteret teori. Forfatteren er som økonom trænet i at kortlægge de økonomiske faktoreres interrelationer. Derved er han kommet til i nogen grad at undervurdere magtfaktorer.

Adelen blev en betydelig magtfaktor i Europa, fordi den gennem flere århundreder beherskede den mest effektive militære teknik: Den beredne og pansrede kriger. Idet denne teknik fra senmiddelalderen ikke længere er den mest effektive, reduceres adelens magtstilling med forskellig hastighed i forskellige europæiske lande.

Adelen kan, selv efter at dens militære betydning er reduceret, opretholde en høj økonomisk position. Men denne økonomiske position er på grund af de ændrede magtforhold blevet mere risikofyldt end tidligere, og adelen møder også stigende konkurrence om politisk og økonomisk magt fra ikke-adelige.

Godsejerne forblev en relativt velstående økonomisk elite i flere århundreder efter 1660. Hvis det kun kom an på økonomisk evne, så ville det være svært at forklare, hvorledes godsejerne tabte den politisk dominerende stilling, de besad indtil 1660.

Det synes rimeligere at lægge vægt på teknologiske forandringer, samt på forandringer i samfundets struktur. En af de væsentligste teknologiske ændringer er at finde indenfor krigsteknikken, hvor ildvåben er på jævn fremfærd fra ca. 1500. Således var $\frac{3}{4}$ af alt fodfolk i Gustav Adolfs hær ved Lützen 1632 musketerer.

En anden trend er den stærke stigning i hærens størrelse. England blev erobret i 1066 med en hær som Trevelyan opgiver til maksimalt 12.000 mand, men den svensk-saksiske hær i slaget ved Breitenfeld udgjorde 39.000 mand.

I Middelalderen, hvor den adelige krigerrytter var det mest effektive våben, var der som bekendt ingen ildvåben; hærene var hyppigst små, kamp-handlinger forholdsvis sjældne og en befæstet by eller borg var vanskelig at indtage. Endnu en tendens er overgangen fra udisciplineret feudalrytteri til kavalleri, der kæmper som taktisk enhed.

Denne udvikling begünstigede ikke godsejeradelen fordi:

- 1) Dens kampform blev ineffektiv,
- 2) Den var relativt fåtallig,
- 3) Krigserhvervet blev professionaliseret, således at flertallet soldater kom til at være ikke-adelige lejetropper.

Samtidig betød væksten af bybefolkningen i størrelse og rigdom, at kongemagten i større grad kunne basere sin magt på deres støtte end tidligere, og lejetroppers tilgængelighed gjorde ham mere uafhængig af adelens rytteropbud.

Mere teoretisk analyseret kan vi måske tage i betragtning Homans teori

om social interaktion som en byttehandel, der kun fortsætter så længe den giver en nettovinding for parterne. Adelen opnår privilegier mod krigstjeneste. Da dens krigstjeneste efterhånden bliver af mindre betydning, vil der være et stigende pres henimod afvikling af dens privilegier. Kun et velorganiseret adelstyrani ville efter denne teori kunne udsætte tilpasningsprocessen.

Den tyske sociolog Brinckmann er i sin artikel om adelen [2] inde på samme tanke, når han fremhæver, at adelen har størst overlevelseschance, hvor dens privilegier er opvejet gennem tilsvarende tyngende pligter.

Det gælder formodentlig for elitegrupper generelt, at de kun nyder agtelse i den grad de antages at være af positiv betydning for helheden, og denne antagelse kan vel have et vist efterslæb i forhold til virkeligheden, men næppe særligt stort; skal eliten holde sig derudover, må den bruge magt, hvis den kan det. Andre muligheder synes der ikke at være.

Herluf Trolle, 1516–1565, admiral for den danske flåde under en del af syvårskrigen indtil han døde af sine sår, udtalte da han en gang fik en henstilling om ikke på ny at udsætte sit liv for fare:

»Ved I, hvorfor vi hedder herremænd, hvorfor vi bærer guldkæder og har jordegods, og vil være yppermere og højere agtet end andre? Derfor har vi denne ære for andre, at når vor konge og herre, land og rige har det behov, da skal vi rigens fiender afværge, beskytte og beskærme med magt, og al formue vort fædrenerige, at vore undersåtter må bo og være udi fred og rolighed. Ja, vil vi have det søde, så må vi og have det sure med.«¹

Sammenfatning.

Doktoranden har her fremlagt et arbejde som med afbrydelser har beskæftiget ham gennem 17 år. Afhandlingens hovedpersoner er alle døde og han, der selv er økonom, har derfor måttet benytte sig af historikerens kilder. En sådan visit på fremmede enemærker er altid spændende, men undertiden farefyldt. Den kritik som her er fremkommet vidner om, at det ikke altid er lykkedes forfatteren at leve op til historikernes kildekritiske normer. Men om hans gode vilje og hæderlige videnskabelige indstilling og bestræbelse, kan der ikke rejses tvivl. Som forsker er hans dominerende kendetegn nøgternhed, forsigtighed og omhyggelighed.

Der foreligger imidlertid ikke blot en videnskabelig orientering, der er også tale om en betydelig forskerindsats, gennem hvilken ny viden er erhvervet om den danske adel i en kritisk fase af dens udvikling.

Specielt rigt facetteret er det demografiske billede, doktoranden tegner af den danske adel på 1600-tallet. Dette er en original forskerindsats. Her vil

1. Citeret efter Hvidtfeldt, J., et.al. *Danmarks Historie*. 1. pp. 295-6. Kbh. Det danske Forlag, 1950.

hans bog være en hovedkilde for fremtidige forskere, såvel når det gælder adelens frugtbarhed, dødelighed og nuptialitet, som når det gælder dens karriere og valg af ægtefælle.

LITTERATURLISTE

- [1] Bang, G., *Den gamle adels forfald*, Kbh. 1897.
- [2] Brinckmann, »Adel«. Artikel i *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, Bd. 1. Kbh. 1956.
- [3] Carlsson, S., *Svensk Ståndscirculation*, Uppsala 1950.
- [4] Cox, P., *Demography*, Cambridge 1950.
- [5] Delbrück, H., *Geschichte der Kriegskunst*, Bd. 3,4. Berlin 1907 - 1920.
- [6] Ellehøj, S., *Christian d. 4.s tidsalder 1596-1660*, Kbh. 1964.
- [7] Fabricius, K., *Enevældens dæmring og den ældre enevælde*, Kbh. 1942.
- [8] Fabritius, A., *Danmarks riges adel, 1536-1935*, Kbh. 1946.
- [9] Fridericia, J. A., *Adelvældens sidste dage*, Kbh. 1894.
- [10] Gille, H., *The demographic history of the northern European countries in the eighteenth century. Population studies*, 3:3 - 70. 1949, samt United Nations, *The determinants and consequences of population*, N.Y. 1953.
- [11] Grundtvig, J., *Meddelelser fra Rentekammeret 1877*, Kbh. 1877.
- [12] Hansen, S. Aa., *Adelsvældens grundlag*, Kbh. 1964.
- [13] Hollingsworth, T. H., *The demography of the British peerage*. Supplement to Population Studies 13:2, 1964.
- [14] Hvidtfeldt, J., et. al. *Danmarks historie* vol. 1, Kbh. 1950.
- [15] Lassen, A., *Befolkningsudviklingen i Danmark, 1660-1769*, Jydske samlinger, ny række V: 2, 1960.
- [16] Schultz, *Danmarks historie*, bind 3 pp. 235-524, Kbh. 1942.
- [17] Schreiner, J., *Middelalderen*, Oslo 1962.
- [18] Steen, S., *Det norske folks liv og historie, 1500-1640, 1640-1720*, Oslo 1930-1935.
- [19] Storch, A., *Krigskunst og hærvesen gennem tiderne*, Kbh. 1951.
- [20] United Nations, *Methods of appraisal of quality of basic data for population estimates*, New York 1955. Populations Studies no. 23.
- [21] U. S. Dept. of Commerce. *Handbook of statistical methods for demographers*, Wash. 1951.
- [22] Jensen, Adolph, »Befolkningsforhold i de nordiske lande i det 18. århundrede«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1935.

hans bog være en hovedkilde for fremtidige forskere, såvel når det gælder adelens frugtbarhed, dødelighed og nuptialitet, som når det gælder dens karriere og valg af ægtefælle.

LITTERATURLISTE

- [1] Bang, G., *Den gamle adels forfald*, Kbh. 1897.
- [2] Brinckmann, »Adel«. Artikel i *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, Bd. 1. Kbh. 1956.
- [3] Carlsson, S., *Svensk Ståndscirculation*, Uppsala 1950.
- [4] Cox, P., *Demography*, Cambridge 1950.
- [5] Delbrück, H., *Geschichte der Kriegskunst*, Bd. 3,4. Berlin 1907 - 1920.
- [6] Ellehøj, S., *Christian d. 4.s tidsalder 1596-1660*, Kbh. 1964.
- [7] Fabricius, K., *Enevældens dæmring og den ældre enevælde*, Kbh. 1942.
- [8] Fabritius, A., *Danmarks riges adel, 1536-1935*, Kbh. 1946.
- [9] Fridericia, J. A., *Adelvældens sidste dage*, Kbh. 1894.
- [10] Gille, H., *The demographic history of the northern European countries in the eighteenth century. Population studies*, 3:3 - 70. 1949, samt United Nations, *The determinants and consequences of population*, N.Y. 1953.
- [11] Grundtvig, J., *Meddelelser fra Rentekammeret 1877*, Kbh. 1877.
- [12] Hansen, S. Aa., *Adelsvældens grundlag*, Kbh. 1964.
- [13] Hollingsworth, T. H., *The demography of the British peerage*. Supplement to Population Studies 13:2, 1964.
- [14] Hvidtfeldt, J., et. al. *Danmarks historie* vol. 1, Kbh. 1950.
- [15] Lassen, A., *Befolkningsudviklingen i Danmark, 1660-1769*, Jydske samlinger, ny række V: 2, 1960.
- [16] Schultz, *Danmarks historie*, bind 3 pp. 235-524, Kbh. 1942.
- [17] Schreiner, J., *Middelalderen*, Oslo 1962.
- [18] Steen, S., *Det norske folks liv og historie, 1500-1640, 1640-1720*, Oslo 1930-1935.
- [19] Storch, A., *Krigskunst og hærvesen gennem tiderne*, Kbh. 1951.
- [20] United Nations, *Methods of appraisal of quality of basic data for population estimates*, New York 1955. Populations Studies no. 23.
- [21] U. S. Dept. of Commerce. *Handbook of statistical methods for demographers*, Wash. 1951.
- [22] Jensen, Adolph, »Befolkningsforhold i de nordiske lande i det 18. århundrede«, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1935.